Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Double Blind Peer Reviewed, Open Access

ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-12(A)| December 2025

Original Article

माणदेशातील लोकदैवते आणि बहुजन समाजजीवन:आधुनिक दृष्टिकोन

प्रा.डॉ. विजय पांडुरंग शिंदे

संशोधक, मराठी विभागप्रमुख, श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख, महाविद्यालय, आटपाडी , ता.आटपाडी जि.सांगली

Email: vijayshindeaca@gmail.com

Manuscript ID:

JRD -2025-171228

ISSN: 2230-9578

Volume 17

Issue 12(A)

Pp. 128-130

December 2025

Submitted: 18 Nov. 2025

Revised: 28 Nov. 2025

Accepted: 13 Dec. 2025

Published: 31 Dec. 2025

सारांश

माणदेशातील लोकदैवते ही केवळ धार्मिक श्रद्धेची केंद्रे नसून बहुजन समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक जीवनाशी घट्ट जोडलेली आहेत. दुष्काळग्रस्त, संघर्षप्रधान आणि श्रमसंस्कृतीने घडलेल्या माणदेश प्रदेशात लोकदैवते क्षेत्ररक्षक, न्यायदान करणाऱ्या व सामाजिक नियंत्रणाच्या प्रतीकांच्या रूपात विकसित झाली आहेत. आधुनिक समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता लोकदैवते ही सामूहिक स्मृती, बहुजन अस्मिता आणि सांस्कृतिक प्रतिकार व्यक्त करणारी रचना आहे. जागतिकीकरण, बाजारव्यवस्था व राजकीय हस्तक्षेपामुळे लोकदैवतांच्या परंपरांमध्ये बदल घडत असून त्यांच्या मूळ बहुजन आशयावर परिणाम होत आहे. त्यामुळे लोकदैवतांचे केवळ जतन न करता त्यांचे पुनर्वाचन करणे आवश्यक ठरते. आधुनिक दृष्टिकोनातून केलेला हा अभ्यास लोकदैवतांना सामाजिक न्याय, समता आणि बहुजन समाजाच्या पर्यायी इतिहासाचे प्रतीक म्हणून समजून घेण्याची नवी दृष्टी देतो.

मुख्य शब्द : *लोकदैवते, माणदेश, बहुजन समाजजीवन, लोकसंस्कृती, सामूहिक स्मृती, सांस्कृतिक प्रतिकार, आधुनिक दृष्टिकोन*

प्रस्तावना

भारतीय ग्रामीण समाजरचनेत लोकदैवतांची भूमिका केवळ धार्मिक श्रद्धेपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय स्तरांवर प्रभाव टाकणारी आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील माणदेश प्रदेश हा दुष्काळी, संघर्षप्रधान आणि श्रमसंस्कृतीने घडलेला भाग असल्याने येथे विकसित झालेली लोकदैवते बहुजन समाजाच्या जगण्याच्या अनुभवाशी घट्ट जोडलेली दिसतात. शिखरशिंगणापूरचा शंभूमहादेव, म्हसवड व खरसुंडीचा सिद्धनाथ, भोजलिंग,करगणीचा लखमेश्वर, आरेवाडीचा बिरोबा, लोटेवाडीचा म्हसोबा,जतची यल्लमादेवी,सांगोल्याची अंबिकादेवी,बनाळीची बनशंकरीदेवी यांसारखी लोकदैवते ही श्रद्धेची केंद्रे असली तरी त्याचबरोबर ती सामाजिक नियंत्रण, सामूहिक स्मृती आणि प्रतिकाराची प्रतीकेही आहेत. आधुनिक काळात लोकदैवतांकडे पाहण्याची दृष्टी बदलण्याची गरज निर्माण झाली आहे. परंपरागत अभ्यासांमध्ये लोकदैवतांचा विचार अंधश्रद्धा, धार्मिक कर्मकांड किंवा लोकधर्म म्हणून केला गेला; मात्र समकालीन समाजशास्त्रीय आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या दृष्टीने लोकदैवते ही बहुजन समाजाची ऐतिहासिक जाणीव, अस्मिता आणि सांस्कृतिक प्रतिकार व्यक्त करणारी संरचना म्हणून समोर येतात. या संशोधनपर लेखात माणदेशातील लोकदैवतांचा अभ्यास आधुनिक दृष्टिकोनातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची गरज व उद्दिष्टे

आज जागतिकीकरण, माध्यमक्रांती आणि बाजारव्यवस्थेच्या प्रभावामुळे लोकसंस्कृतीत मोठे बदल घडताना दिसतात.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:

प्रा.डॉ.विजय पांडुरंग शिंदे, संशोधक, मराठी विभागप्रमुख, श्रीमंत बाबासाहेब देशमुख, महाविद्यालय, आटपाडी , ता.आटपाडी जि.सांगली

How to cite this article:

शिंदे, . विजय . पांडुरंग . (2025). माणदेशातील लोकदैवते आणि बहुजन समाजजीवन:आधुनिक दृष्टिकोन. Journal of Research and Development, 17(12(A)), 128–130. https://doi.org/10.5281/zenodo.18172436

Quick Response Code:

Website: https://jrdrvb.org/

DOI: 10.5281/zenodo.18172436

OPEN ACCESS

लोकदैवतांची यात्रा, पूजा आणि उत्सव हे हळूहळू व्यापारीकरण, राजकीयीकरण आणि ब्रँडिंगच्या प्रक्रियेत अडकताना दिसतात. या पार्श्वभूमीवर लोकदैवतांचा मूळ सामाजिक अर्थ, त्यांची निर्मिती प्रक्रिया आणि बहुजन समाजाशी असलेले नाते समजून घेणे अत्यावश्यक ठरते.

या लेखाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत

१.माणदेशातील लोकदैवतांची सामाजिक-सांस्कृतिक पार्श्वभूमी उलगडणे.
२. लोकदैवतांचा बहुजन समाजजीवनाशी असलेला संबंध आधुनिक दृष्टिकोनातून तपासणे.
३. लोकदैवतांकडे केवळ धार्मिक न पाहता सांस्कृतिक प्रतीक म्हणून पाहण्याची चौकट मांडणे.
४. समकालीन काळातील लोकदैवतांच्या रूपांतर प्रक्रियेचे विश्लेषण करणे.

संकल्पनात्मक चौकट : आधुनिक दृष्टिकोन

आधुनिक समाजशास्त्रीय अभ्यासात लोकसंस्कृतीकडे पाहताना 'सामूहिक स्मृती' (Collective Memory), 'सांस्कृतिक वर्चस्व' (Cultural Hegemony) आणि 'बहुजन प्रतिकार' (Subaltern Resistance) या संकल्पना महत्त्वाच्या ठरतात. एमिल दुर्खीमच्या मते धर्म हा समाजाचा आरसा असतो; म्हणजेच देवता या समाजाने घडवलेल्या असतात. अँटोनियो ग्राम्सीच्या वर्चस्व संकल्पनेनुसार अभिजन वर्ग आपली विचारसरणी समाजावर लादतो, तर लोकसंस्कृती ही त्या वर्चस्वाविरुद्ध उभा राहणारा अवकाश ठरतो. या चौकटीत लोकदैवते ही सत्ताकेंद्रांपासून दूर असलेल्या समाजघटकांची स्वतःची मूल्यव्यवस्था आणि न्यायकल्पना व्यक्त करणारी प्रतीके म्हणून समोर येतात. त्यामुळे लोकदैवतांचा अभ्यास करताना श्रद्धेपेक्षा समाजरचनेवर अधिक भर देणे आवश्यक ठरते.

माणदेश : सामाजिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी

माणदेश प्रदेश हा ऐतिहासिकदृष्ट्या दुर्लक्षित, दुष्काळग्रस्त आणि स्थलांतरित श्रमिकांचा प्रदेश राहिला आहे. शेती, पशुपालन आणि मजुरी हे येथील समाजजीवनाचे मुख्य आधारस्तंभ आहेत. सततच्या संकटांनी येथील माणूस निसर्गाशी, पशुधनाशी आणि सामूहिक जगण्याशी अधिक घट्टपणे जोडला गेला. या सामाजिक परिस्थितीतूनच लोकदैवतांची निर्मिती झाली.माणदेशातील लोकदैवते ही बहुतेक वेळा क्षेत्रपाल, रक्षक किंवा न्यायदान करणाऱ्या शक्तींच्या रूपात दिसतात. त्या देवतांकडून चांगले पीक, पावसाची अपेक्षा, रोगराईपासून संरक्षण आणि अन्यायाविरुद्ध न्याय मिळण्याची आशा ठेवली जाते. यावरून लोकदैवते ही केवळ धार्मिक नसून सामाजिक सुरक्षिततेची यंत्रणा असल्याचे लक्षात येते.

लोकदैवतांची निर्मिती प्रक्रिया

लोकदैवतांची निर्मिती ही एखाद्या ऐतिहासिक व्यक्ती, योद्धा, क्षेत्रपाल किंवा समाजरक्षकाच्या स्मृतीतून झालेली दिसते. काळानुसार त्या व्यक्तीभोवती मिथके, कथा आणि लोकगीते निर्माण झाली आणि त्या व्यक्तीचे देवत्वात रूपांतर झाले. ही प्रक्रिया 'देवत्वनिर्मिती' म्हणून ओळखली जाते. आधुनिक दृष्टिकोनातून पाहता ही देवत्वनिर्मिती म्हणजे बहुजन समाजाने आपल्या इतिहासाला पवित्रत्व देण्याची प्रक्रिया आहे. मुख्य प्रवाहातील इतिहासात ज्यांना स्थान मिळाले नाही, अशा व्यक्ती लोकदैवतांच्या रूपाने आजही जिवंत आहेत. त्यामुळे लोकदैवते ही बहुजन समाजाची पर्यायी इतिहासलेखनाची पद्धत ठरते.

लोकदैवते आणि बहुजन समाजजीवन

बहुजन समाजासाठी लोकदैवते ही केवळ पूजेची केंद्रे नसून सामाजिक व्यवहारांची नियामक शक्ती आहेत. यात्रा, जत्रा, नवस, व्रते या माध्यमातून समाजात शिस्त, नैतिकता आणि सामूहिकता टिकवली जाते. उदाहरणार्थ, देवाच्या नावाने दिलेली शपथ ही अनेकदा कायद्यापेक्षाही प्रभावी ठरते. याशिवाय लोकदैवतांच्या कथांमधून श्रम, त्याग, न्याय आणि बंडखोरी यांसारखी मूल्ये पुढील पिढीकडे पोहोचवली जातात. ही मूल्ये बहुजन समाजाच्या जगण्याच्या अनुभवातून आलेली असल्याने ती अधिक प्रभावी ठरतात.

समकालीन बदल आणि आव्हाने

आजच्या काळात लोकदैवतांच्या परंपरांवर बाजारव्यवस्थेचा प्रभाव वाढताना दिसतो. यात्रा म्हणजे धार्मिक उत्सव न राहता आर्थिक उलाढालीचे केंद्र बनत आहेत. माध्यमांमुळे लोकदैवतांची प्रतिमा बदलत असून त्यांचे सादरीकरण अधिक भव्य, पण आशयाने पोकळ होत चालले आहे. राजकीय शक्तीही लोकदैवतांचा वापर मतदारसंघ मजबूत करण्यासाठी करताना दिसतात. या प्रक्रियेत लोकदैवतांचा मूळ बहुजन आशय मागे पडण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. आधुनिक अभ्यासकांसमोर हे मोठे आव्हान आहे.

लोकदैवते : जतन की पुनर्वाचन?

आधुनिक काळात लोकदैवतांचा अभ्यास करताना केवळ जतन (preservation) पुरेसे नाही, तर पुनर्वाचन (re-interpretation) आवश्यक आहे. लोकदैवतांच्या कथा, गीते आणि विधी यांचे समकालीन अर्थ शोधणे गरजेचे आहे. अन्यथा ही परंपरा केवळ कर्मकांडात

अडकून राहील. पुनर्वाचनाच्या माध्यमातून लोकदैवते ही सामाजिक न्याय, समता आणि बहुजन अस्मितेची प्रतीके म्हणून पुन्हा अधोरेखित करता येतात.

निष्कर्ष

माणदेशातील लोकदैवते ही बहुजन समाजाच्या जीवनानुभवातून घडलेली सांस्कृतिक रचना आहे. आधुनिक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास ती अंधश्रद्धेची उत्पादने नसून सामाजिक स्मृती, प्रतिकार आणि अस्मितेची प्रतीके आहेत. आजच्या बदलत्या काळात लोकदैवतांचा अभ्यास हा केवळ लोकसाहित्याचा विषय न राहता तो समाजशास्त्रीय आणि सांस्कृतिक अभ्यासाचा महत्त्वाचा भाग ठरतो. लोकदैवतांकडे पाहण्याची आधुनिक दृष्टी विकसित केल्यास बहुजन समाजाच्या इतिहासाचे, संस्कृतीचे आणि संघर्षाचे नवे पैलू उलगडू शकतात. त्यामुळे अशा अभ्यासाची गरज अधिक तीव्र होत चालली आहे.

संदर्भ

1. रा. चिं. ढेरे: लोकसंस्कृतीचे उपासक, पुणे : पद्मगंधा प्रकाशन.
2. भा. रा. खरे, लोकसंस्कृतीचे अध्ययन पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
3. रा. ना. मुळे, लोकसाहित्य : स्वरूप आणि परंपरा औरंगाबाद : कैलास प्रकाशन.
4. अ. रा. कुलकर्णी: महाराष्ट्रातील ग्रामदैवते पुणे : मेहता पब्लिशिंग.
5. Ranajit Guha Subaltern Studies – I New Delhi : Oxford University Press.
6. Arjun Appadurai Modernity at Large Minneapolis : University of Minnesota Press.